

ЁШЛАРДА ТАҲДИДЛАРГА НИСБАТАН МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ТАЪСИРЧАН ПСИХОЛОГИК УСЛУБЛАРИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.19.22.009>

Жабборов Хазрат Хусенович,

Тошкент давлат шарқшунослик университети, педагогика ва психология кафедраси доценти, психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Аннотация: *Мазкур мақолада ёшларда ички ва ташқи таҳдидларга нисбатан мустаҳкам мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омиллари тадқиқ қилинган ва ушбу эмпирик маълумотлар юзасидан хулосалар келтирилган. Мақолада ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланиши ва ривожланишига ижобий таъсир этувчи «ижобий тақлид», «ижобий мотивация», «ўзини-ўзи назорат қилиш», «ўзини-ўзи баҳолаш» каби ижтимоий-психологик хусусиятлар, мафкуравий иммунитетнинг «ахборотни саралаш», «салбий ахборотга нисбатан ҳимоя», «бузгунчи ахборотга қарши кураш» ва «ўзини-ўзи бошқариш» сингари етакчи ижтимоий-психологик сифатлар, мафкуравий иммунитет барқарорлигини таъминловчи эътиқоднинг «яхшиликка ишонч», «мен»нинг қадр-қимматига ишонч, «ўзини бошқаришга ишонч», «ҳаётнинг одиллигига ишонч» таянч мезонлари, мафкуравий иммунитет барқарорлик ва беқарорлик даражаларини баҳолашнинг мотивацион, когнитив ва хулқ-атвор компонентлари ҳақидаги маълумотлар келтирилган.*

Калит сўзлар: *таҳдид, мафкура, иммунитет, тақлид, мотивация, ахборий хуруж, психологик омил, хулқ-атвор*

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА ОТ УГРОЗ У МОЛОДЕЖИ

Жабборов Хазрат Хусенович,

Ташкентский государственный университет востоковедения, доцент кафедры педагогики и психологии, доктор философских наук по психологии.

Аннотация: *В статье исследуются психологические факторы формирования стойкого идеологического иммунитета молодежи к внутренним и внешним угрозам и делаются выводы на основе полученных эмпирических данных. В статье рассматриваются такие социально-психологические особенности, как «позитивное*

подражание», «позитивная мотивация», «самоконтроль», «чувство собственного достоинства», которые положительно влияют на формирование и развитие идеологического иммунитета у молодежи. психологические качества, такие как «относительная защита», «борьба с деструктивной информацией» и «самоуправление», «вера в добро», «уверенность в себе», «уверенность в самоуправлении», «уверенность в самоуправлении» уверенность в справедливости жизни », идеологический иммунитет, мотивационный, когнитивный и поведенческий компоненты оценки устойчивости и нестабильности.

Ключевые слова: угроза, идеология, иммунитет, имитация, мотивация, информационная чувствительность, психологический фактор, поведение.

EFFECTIVE PSYCHOLOGICAL METHODS FOR FORMING IDEOLOGICAL IMMUNITY AGAINST THREATS IN YOUTH

Jabborov Xazrat Xusenovich,

*Tashkent State University of Oriental Studies, Associate Professor of
«Pedagogy and Psychology», Doctor of Philosophy in Psychology*

Abstract: This article examines the psychological factors of the formation of strong ideological immunity of young people to internal and external threats, and draws conclusions from these empirical data. The article discusses socio-psychological features such as «positive imitation», «positive motivation», «self-control», «self-esteem» that have a positive impact on the formation and development of ideological immunity in young people, ideological information «sorting», «negative information». Leading socio-psychological qualities such as «relative protection», «fight against destructive information» and «self-government», «confidence in the good», «self-confidence», «confidence in self-government», «confidence in self-government» confidence in the justice of life «, ideological immunity, motivational, cognitive and behavioral components of the assessment of stability and instability.

Key words: threat, ideology, immunity, imitation, motivation, information sensitivity, psychological factor, behavior.

Кириш. Жаҳонда бугунги кунда ижтимоий таъсирларнинг жадал равишда ривожланиши, фан ва технологиялар тараққиёти, ахборотлар оқимининг ортиб бориши, инсон омили билан боғлиқ фанлар олдида янги вазифалар қўймоқда. Айниқса, жадал суръатлар билан ривожланган давлатларда юзага келаётган ижтимоий-психологик танглик ҳолатлари ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий-сиёсий ва маънавий-

маданий ҳаётига ўз таъсирини кўрсатмоқда. «Ахборот майдонидаги кибержиноятчилик ва кибертерроризм хуружларини кучайиб бориши юзасидан хусусан, Бирлашган миллатлар ташкилоти Бош Ассамблеяси, Европа Кенгаши, Шанхай ҳамкорлиги ташкилоти, Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги ва бошқа ташкилотлар томонидан қайд қилинган статистик маълумотларга кўра ҳозирги вақтда 7 миллиардга яқин инсон (дунё аҳолисининг 95%) электра алоқасининг кўчма тармоқлари билан қамраб олинганлигини[16], йилига кибержиноятчилик оқибатида етказилган моддий зарарнинг миқдори дунё ялпи ички маҳсулотининг 1% ни ташкил этишини кўрсатмоқда[17]. Шу боис ҳозирда мафкуравий таҳдидларга, ғоявий ва ахборот хуружларга қарши мустаҳкам мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг ижтимоий-психологик омиллари масаласи долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Жаҳонда ахборот хуружлари, ижтимоий онгнинг шаклланиш хусусиятлари, шахснинг ижтимоийлашуви, ғоявий курашнинг психологик механизмлари, психологик иммунитет, бузғунчи ва вайронкор мафкуралар билан мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омиллари ўртасидаги боғлиқлик муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ўсмирларда барқарор мафкуравий иммунитет шаклланишини таъминлашда психологик ҳимоя механизмлари, психологик хусусият ва ёшларнинг таянч эътиқодлари таъсирини ўрганиш каби психологик омиллар эса ушбу тадқиқотларнинг долзарб йўналишилигича қолмоқда.

Мустақилликнинг илк кунлариданоқ мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий, маънавий-рухий барқарорлиги ва умуминсоний ғояларга таҳдид қилаётган бузғунчи ва вайронкор мафкураларга нисбатан одамларда мустаҳкам мафкуравий иммунитет шакллантириш воситалари, шакллари, омиллари ўрганилмоқда. Қолаверса, мазкур масалада давлатимиз «жаҳолатга қарши маърифат»[1] билан курашиш тамойили бўйича бутун дунё ҳамжамиятида намуна бўлиб келмоқда. Шу маънода мамлакатимизда мафкуравий, ғоявий ва инфорацион кураш кучайиб бораётган ҳозирги мураккаб ва таҳликали даврда турли хил ички ва ташқи, очик ва яширин таҳдидларга нисбатан мафкуравий иммунитетни шакллантириш ишларини янги босқичга кўтариш, ёшларимизни турли мафкуравий хуружлардан ҳимоя қилишнинг психологик омилларини тадқиқ қилиш, ўсмирларда ён-атрофда юз бераётган воқеаларга дахлдорлик ҳиссини ошириш, мамлакатимиз мустақиллиги, тинч-осойишта ҳаётимизга хавф туғдириши мумкин бўлган тажовуларга қарши изчил кураш олиб боришга қаратилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарорларини қабул қилиниши ҳам жамиятда мазкур масалани нечоғлик муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатмоқда.

Ичкиваташқитаҳдидларни профилактикасига бағишланган мақсадли ва манзилли вазифалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-3160-сон Қарори [2], Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-4307-сон қарори [3], «Ўзбекистон Республикаси аҳолисини замонавий ахборот технологиялари ҳамда интернет тармоғи орқали кўрсатилаётган ахборот ва мафкуравий хуружлардан ҳимоя қилишга қаратилган чоратадбирлар Дастури» [4], шунингдек мазкур масалага оид ҳужжатларда келтирилган.

Бугунги кунда мафкуравий иммунитет шакллантириш масаласи кўпгина фанлараро тадқиқотлар предмети сифатида ҳам фойдаланилиб келинмоқда. Мафкуравий иммунитетнинг таркибий сифатлари, комил инсонни тарбиялаш ғоялари, адолат ҳақидаги қарашлар жамиятнинг соғлом маънавий-ахлоқий руҳини сақлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилувчи тарихий манбалар Авесто, Култегин битиктоши, муқаддас китобимиз «Қуръон карим» ва буюк аждодларимиз Унсур Ул Маолий Кайковус, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Жалолиддин Мангуберди, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Алишер Навоий, Хусайн Воиз Кошифий, Абу Наср Фаробий, Хожа Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абу Али ибн Сино, Баҳоуддин Нақшбанд, Абу Ҳомид Ғаззолий ва бошқаларнинг ибратли ўғитлари, бой мероси бўлган таълимотларида акс этган.

Ўзбекистонлик файласуф, тарихчи, сиёсатшунос, ҳуқуқшунос олимлар А.Эркаев, Н.Жўраев, А.Очилдиев, А.Ғаниев, А.Маврулов, У.Убайдуллаев, М.Қаҳҳорова, Қ.Назаров, А.Мўминов, Г.Туленова, Ф.Равшанов, С.Отамуратов, С.Мамашокиров, О.Аббосхўжаев, Н.Умарова, Р.Кўчқоров, Д.Байалиев, Д.Ҳимматов, Ш.Ғойибназаров, А.Ташанов, А.Ўтамуродов, Ш.Тўраев, Н.Салиева, М.Хожиева, Б.Иминов, А.Умаров, М.Рахматуллаев, И.Маминова, Х.Маматрайимова, М.Матмуродова, З.Исломов, Д.Алимова, А.Шарипов, Н.Шабкарова, Ш.Усмонов, М.Жакбаров, Ш.Аббасова, Т.Жўраев, А.Яхшиев, Ф.Мадрахимова ва бошқаларнинг ишларида ўз тарихини пухта билиш, миллий урф-одат ва қадриятлар тизимини ҳурмат қилиш, ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга онгли муносабат ҳамда ёшларнинг миллий ифтихор туйғусига эга бўлишлари орқали уларда мустаҳкам мафкуравий иммунитет ҳосил қилишнинг назарий-методологик таҳлилини кузатишимиз мумкин.

Педагог олимлардан М.Қуронов, О.Мусурмонова, У.Маҳкамов, С.Нишонава, Ш.Қурбонов, Д.Рўзиева, М.Абдужабборова, З.Қосимова, Ш.Акрамова, Г.Махмутова, Д.Кенжаева, Ш.Райимов, А.Исманова, Ш.Шодмонова, Б.Ходжаев, И.Мирзиётов, М.Арипова, И.Хушмуродова, М.Юлдашева ва бошқаларнинг ишларида эса мафкуравий иммунитет

шакллантиришнинг педагогик асослари, бузғунчи «оммавий маданият» нинг салбий иллатларини педагогик жиҳатлари, мафкуравий иммунитет шакллантиришда маънавий қиёфанинг педагогик механизмлари, ватанпарварлик, миллий ифтихор масаласи юзасидан педагогик таҳлил амалга оширилган.

Психолог олимлар орасида М.Г.Давлетшин, Э.Ғ.Ғозиев, Б.Р.Қодиров, Ғ.Б.Шоумаров, А.М.Жабборов, В.М.Каримова, Ш.Р.Баратов, Н.С.Сафаев, Б.М.Умаров, З.Т. Нишонова, Р.И.Суннатова, М.М.Маматов, Г.Қ.Тўлаганова З.Х.Абдурахмонова, Ў.Б.Шамсиев, Э.М.Мухторов, Н.И.Халилова, М.Т.Исанова, У.А.Қосимов, Б.М.Ботиров, Д.М.Анварова ва Ш.Алимбаеваларнинг тадқиқотларида баркамол шахс психологияси, ёшларда соғлом хулқ-атворни шакллантириш механизмлари, шахсда юксак маънавият ҳамда соғлом мафкура шакллантиришнинг психологик йўллари каби бир қанча илмий тадқиқот ишлари олиб борилганлигини кўришимиз мумкин.

Ёшларда ички ва ташқи таҳдидларга нисбатан мустаҳкам мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг психологик омилларини ўрганишда қўйидагича вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

мафкуравий иммунитет муаммосига оид илмий манбаларни таҳлил қилиш ва тадқиқот мақсадига мос равишда тизимлаштириш;

ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланиши ва ривожланишига таъсир қилувчи психологик омилларни аниқлаш (ёш, жинс, ҳудуд кесимида);

Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидаги ёшлар гуруҳида мафкуравий иммунитетни шакллантириш даражаларини аниқлаш ва ривожлантиришга қаратилган мақсадли ва манзилли тавсиялар ишлаб чиқиш ва уни амалиётга татбиқ этиш;

ёшлар гуруҳида мафкуравий иммунитетни ривожлантиришга қаратилган ижтимоий-психологик тренинг дастурларини ишлаб чиқиш ва унинг самарадорлигини баҳолаш;

ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омилларини аниқлаш бўйича илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Ёшларда ички ва ташқи таҳдидларга нисбатан мустаҳкам мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг психологик омилларини ўрганишда тадқиқот мақсадига эришиш ва қўйилган вазифаларни ҳал этиш учун қуйидаги комплекс назарий ва эмпирик методлар қўлланилди: мақсадли кузатув, суҳбат, қайд қилувчи эксперимент, «Психологик ҳимоя механизмларини диагностика қилиш» сўровномаси (Келлерман-Плутчик-Конте сўровномаси асосида), «Таянч эътиқодлар шкаласи» (Р.Янов-Бульман услуби асосида), «Субъектив назорат локуси хусусиятларини ўрганиш» сўровномаси (С.Р.Пантелеев ва В.В.Столин

томонидан ишлаб чиқилган Дж.Роттер шкаласини модификация қилиш асосида мослаштирилган), «Ўсмирларнинг тахдидлардан хабардорлик даражасини баҳолаш» ижтимоий-психологик сўровномаси (Х.Жабборов), ҳамда математик статистик методлари («SPSS-22» дастури талаблари бўйича).

Ёшларда тахдидларга нисбатан мафкуравий иммунитет шаклланганли даражаларини аниқлаш бўйича олиб борилган психодиагностика ишларида Бухоро вилоятидан 535 нафар ва Тошкент шаҳридан 465 нафар жами 1000 нафар умумий ўрта таълим мактабларининг 5-9-синф ўқувчилари жалб этилди.

Ёшларда ички ва ташқи тахдидларга нисбатан мустаҳкам мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омиллари мавзусидаги тадқиқот давомида қуйидагича амалий ишлар қилинди:

тахдидларга нисбатан мафкуравий иммунитет шаклланганлик даражаларини аниқлаш имконини берувчи «Ўсмирларнинг тахдидлардан хабардорлик даражасини баҳолаш» ва «Тахдидлар нарвони» сўровномалари ишлаб чиқилди;

мафкуравий иммунитетнинг тўрт, «ахборотни саралаш», «ҳимоя», «қарши кураш», «бошқариш» каби асосий психологик функцияларини шакллантиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди;

психологик ҳимоя механизмлари, субъектив назорат локус хусусиятлари ва таянч эътиқодлар мафкуравий иммунитетни ривожлантиришда инобатга олиниши лозим бўлган асосий психологик омиллар бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

ўсмирлар ўртасида вайронкор ғоя ва бузғунчи мафкураларга нисбатан барқарор мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган ижтимоий-психологик тренинглار ўтказиш орқали, ўсмирлардаги мафкуравий иммунитет беқарорлик даражаларини баҳолашнинг услубий таъминоти ишлаб чиқилди.

Мавзунинг илмий ва амалий аҳамияти давлат ва нодавлат нотижорат ташкилотларнинг миллий, минтақавий, ғоявий, мафкуравий, психологик хавфсизлик борасидаги фаолиятига кўмаклашиш усуллари ҳамда воситаларини такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти аҳоли, айниқса ўсмирлар орасида динниқобидаги экстремизм, терроризм, радикализм, сепаратизм, прозилатизм, кибержиноятчилик, кибертерроризм деструктив кучларга қарши курашнинг психологик, маърифий усулларини белгилаш, буборада аждодлар мероси ва жаҳонда қилинган ишлардан унумли фойдаланиш, ўсмирларни четдан кириб келаётган ташқи ва ички тахдидлардан асраш, бузғунчи ғоя ва вайронкор мафкураларга нисбатан мустаҳкам мафкуравий

иммунитет шакллантириш тизими элементларининг функционал интеграциялашувини ривожлантиришга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда, «Ижтимоий психология», «Сиёсий психология», «Ёш даврлари психологияси» фанларидаги «Психология ҳимоя», «Психологик муҳофаза», «Психологик оғиш», «Ахборот тизимида ахборий психологик хавфсизлик» каби мавзуларни янги манбалар билан бойитишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Мавзу юзасидан ўрганишларимиз шуни кўрсатдики, мафкуравий иммунитет шакллантириш ишларида унинг психологик омиллари етарлича ўрганилмаган, комплекс назарий тизимли таҳлил ишлаб чиқилмаган, мафкуравий иммунитетни шакллантиришда психологик омиллар масаласининг илмий ва амалий анланмаганлиги, мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришда унинг психологик омилларини инобатга олиш бўйича аниқ механизмларнинг ишлаб чиқилмаганлиги, шунингдек мазкур жараённи ўрганиш ва баҳолашнинг ўзига хос диагностик методлари мавжуд эмаслиги кузатилди.

Ёшларда мафкуравий иммунитет шакллантириш муаммосига оид илмий манбаларни таҳлил қилиш ва тадқиқот мақсадига мос равишда тизимлаштириш мақсадида, масала юзасидан Шарқ мутафаккирлари, хориж, шу жумладан Россия, ҳамда ўзбекистонлик тадқиқотчилар ишларининг назарий таҳлили ўрганилди. Илмий манбаларда «мафкуравий иммунитет» тушунчаси моҳияти ва уни ўрганиш тарихи қараб чиқилди, «мафкуравий иммунитет» феноменини ўрганишга оид илмий ёндашувлар ва илмий адабиётларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва ривожлантириш методлари таҳлили амалга оширилди.

«Мафкуравий иммунитет» тушунчаси (лотинча *immunitatis* – бирор нарсадан озод этиш) – тарихий феномен бўлиб, шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятни турли зарарли ғоявий таъсирлардан ҳимоялашга хизмат қилувчи тизимдир.

Мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва ривожлантиришни ўрганиш бўйича фалсафий, педагогик, психологик, социологик, тарихий, интегратив ёки комплекс ва аналитик ёки тузилмавий ёндашувларга назарий-илмий жихатдан изоҳлар берилди.

Ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омилларини тадқиқ қилишда, асосан, «шакллантириш», «шаклланиш», «шаклланганлик», объектив ва субъектив категориялари ҳам таҳлил қилинди.

Мавзунини амалий ўрганишда тадқиқот бир нечта босқичда амалга оширилди:

Биринчи босқич – назарий методологик таҳлил. Унда тадқиқот муаммоси ўрганилганлигининг замонавий ҳолати таҳлил қилинди,

тадқиқот мавзуси бўйича фалсафий, педагогик, психологик, тарихий, социологик ва бошқа адабиётлар ўрганилди. Тадқиқотнинг тушунчавий аппарати шакллантирилди, мақсад, вазифалари, объекти, предмети аниқлаштирилди. Тадқиқот концепцияси ва шакллантирувчи эксперимент моделининг умумназарий ҳолатлари ишлаб чиқилди. Тадқиқотнинг диагностик методикалари танланди ва ижтимоий-психологик тренинглар дастури тузилди.

Иккинчи босқич – қайд этиш: психологик ҳимоя механизмлари, таянч эътиқодлар ва субъектив назорат локус хусусиятларининг юқори ёки пастлиги ўсмирлардаги мафкуравий иммунитет шаклланишига таъсири ҳамда муаллиф томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий сўровномалар асосида ўсмирларда мафкуравий иммунитетнинг шаклланганлик даражаларини аниқлаш бўйича диагностика ишлари олиб борилди.

Учинчи босқич – шакллантирувчи эксперимент: мазкур ижтимоий-психологик тренинг дастурида 62 нафар ўсмир ўқувчилар иштирок этишди. Ижтимоий-психологик тренинг машғулоти 18 та семинар-тренингга мўлжалланган бўлиб, ҳар ҳафтада 3 тадан тренинг машғулоти, жами 6 ҳафтада 36 соатни ташкил этди.

Ўсмирларда барқарор мафкуравий иммунитетни шакллантиришнинг оптималлаштиришга йўналтирилган дастурини қўллаш учун бир қатор жиҳатларни инобатга олишга эътибор қаратилди:

дастур ёшларда мустаҳкам мафкуравий иммунитет шаклланишига мўлжалланганлиги;

иштирокчиларда бир жамоа бўлиб, дахлдорлик, масъулият ва бурчларни тўлақонли ҳис қилинишига олиб келиш;

қўлланилиши ва вақт тежамкорлигининг инобатга олиниши;

жамоада соғлом психологик ва маънавий муҳитни яхшилашга қаратилган машқлардан фойдаланиш;

машғулотларда қайтар алоқанинг коммуникаторлик ва рецелент масъулиятининг йўлга қўйилганлиги;

иштирокчилардан ортиқча вақт талаб қилмаслик;

натижаларни қайд этишнинг шакллантирилганлиги;

машғулотларда перцепция, интеракция ва дидактик тактнинг қўлланилиши;

муаммонинг ечимини топиш имкониятини намоён эта олганлиги.

Тўртинчи босқич – таҳлилий: таҳлил амалга оширилди. Тўпланган эмпирик маълумотлар асосида тадқиқот натижалари қайта ишланди ва умумлаштирилди.

Ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланишига дахлдор психологик омиллар ўзаро корреляцион таҳлиллар асосида ўрганилди. Олиб борилган тадқиқотлар ёшларнинг жинси, ёши ва ҳудуди кесимида

таҳлил қилинди.

Қўлга киритилган натижалар асосида бир-бирига боғлиқ бўлмаган танланмалар Стъюдент t-тести ёрдамида таҳлил қилинди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Мавзуни амалий ўрганиш давомида тадқиқотнинг экспериментал модели, тадқиқот босқичлари, диагностика ва шакллантирувчи экспериментал методлар тавсифланди, шунингдек, мафкуравий иммунитет шаклланиши психологик омилларининг ўзаро боғлиқликлари ҳамда ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланиши ва ривожланишига таъсир қилувчи психологик омилларни аниқлаш (ёш, жинс, ҳудуд кесимида) каби вазифаларни таҳлили юзасидан ўтказилган эмпирик тадқиқотлар натижалари баён қилинди.

Жумладан, ёшларда психологик ҳимоя механизмларининг ҳудудлар бўйича фарқлари қуйидаги ҳолатларни қайд қилди (1-жадвал).

1 - жадвал

Психологик ҳимоя механизм типлари	Ҳудуд	N	Ўртача қиймат	Стандарт оғиш	t	Ишонч даражаси
Сиқиб чиқариш	Тошкент	465	5,6688	2,19570	6,513	,001
	Бухоро	535	4,7981	2,02983		
Проекция	Тошкент	465	8,9312	2,11001	-7,689	,001
	Бухоро	535	9,8991	1,87060		
Реактив тузилма	Тошкент	465	6,2280	1,61475	-5,072	,001
	Бухоро	535	6,7682	1,73489		

Ҳудудлар бўйича иккита шаҳар қамраб олинди: Бухоро ва Тошкент. Ҳудудлар бўйича психологик ҳимоя механизми кузатганимизда тошкентлик ёшларда бухоролик ёшларга нисбатан «сиқиб чиқариш» психологик ҳимоя механизми юқорилиги намоён бўлди ($t=6,513$; $p<0,001$). Бу жараёни онгсиз равишда қабул қилинмайдиган ғояларни инкор қилиниш ҳодисаси билан изоҳлаш мумкин.

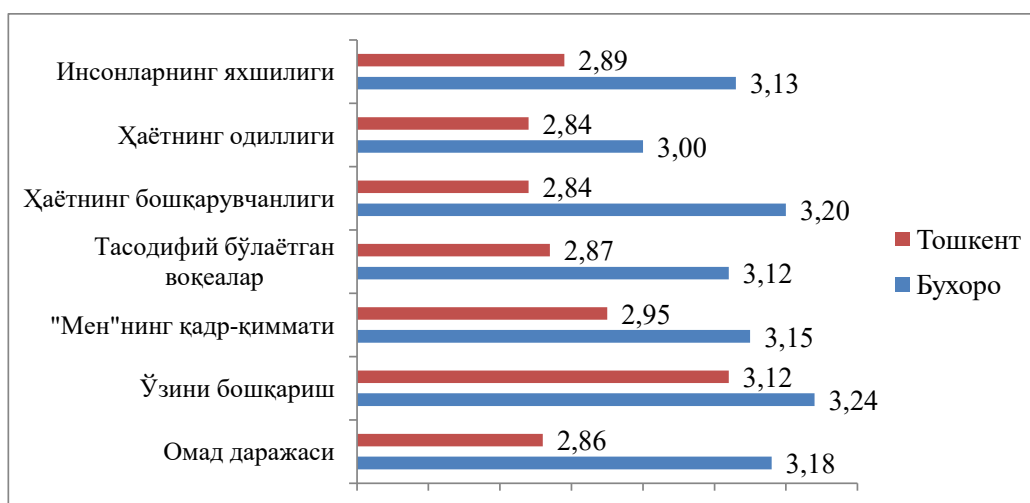
Тадқиқот ёшларда «проекция» психологик ҳимоя механизми бўйича ҳам ишонч даражадаги фарқларни кузатиш имконини берди ($t=7,689$; $p<0,001$). «Проекция» психологик ҳимоя механизми - бу бошқа инсонга ёки объектга нисбатан фикрларнинг кўчишидир. «Проекция» психологик механизмининг ноаниқ шакллари одатий ҳаётда намоён бўлиши мумкин. Кўпгина ўсмир ўғил ва қиз болалар ўзларининг камчиликларига нисбатан танқидий назар ташлай олмайдилар, бироқ бошқаларнинг камчиликларини осонлик билан аниқлайдилар.

Ўтказилган ҳудудий тадқиқотлар «проекция» психологик ҳимоя механизмининг даражаси бухоролик ўсмирларда тошкентлик ўсмирларга нисбатан юқори эканлигини кўрсатди. Мазкур ҳолат «проекция» ҳимоя механизми юқори бўлган бухоролик ўсмирларда низоли вазиятлардан кўр-кўрона хулоса чиқариш ва бунга ўз изоҳини бериш хислатининг даражаси юқори эканлигини, тошкентлик ўсмирларда

эса бундай вазиятларда асосан далилларга таяниш ҳолатлари устун эканлигини намоён қилди.

Тадқиқотлар «реактив тузилма» психологик ҳимоя механизмини ҳам бухоролик ўсмирларда юқорилигини кўрсатди ($t=5,072$; $p<0,001$). Бухоролик ўсмирларда исталмаган ҳолатлари сиқиб чиқарилар экан, сўнгра инкор қилинади, демак, ҳимояни кучайтириш инкор этиш ҳолатлари билан боғлиқ.

Таҳлиллар Р. Янов-Бульманнинг «Таянч эътиқодлар» методикасини деярли барча шкалалари бўйича ишонч даражадаги фарқлар мавжудлигини кўрсатди (1-расм).

1-расм. Р.Янов-Бульман услуби бўйича «Таянч эътиқодлар» шкаласи кўрсаткичлари

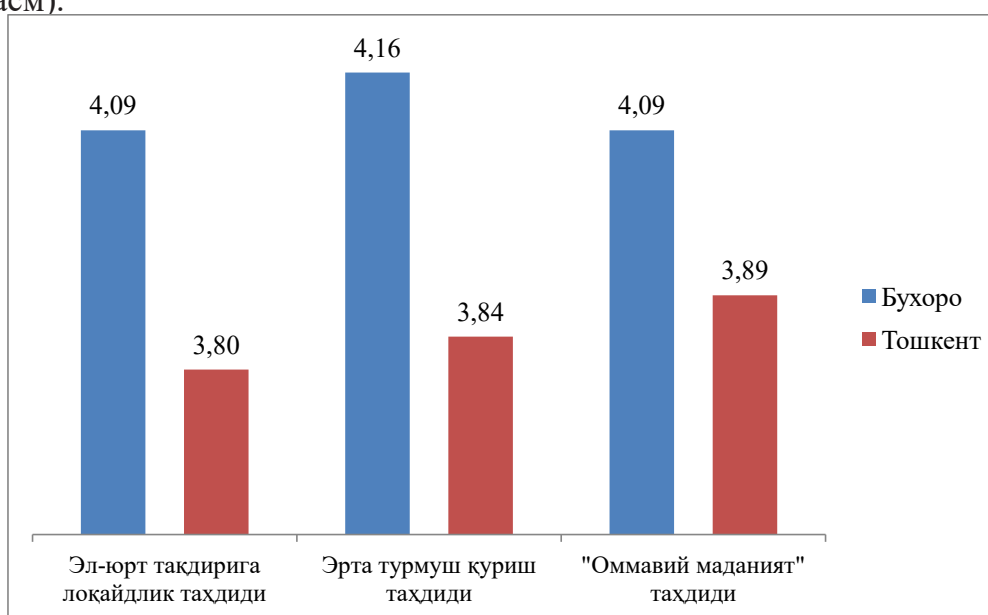
Демак, таянч эътиқодларнинг шаклланишига ўсмирларнинг қайси ҳудудда яшаётганлиги таъсир кўрсатар экан. «Инсонларнинг яхшилигига ишониш» ($t=4,251$; $p<0,001$) таянч эътиқоди кичик ҳудуддаги ўсмирларда юқорилигини кўрсатди, яъни бухоролик ўсмирлар инсонлар ҳар доим яхшилик қилади, деб кўпроқ ишонишар экан, катта ҳудудда истиқомат қилувчи ўсмирлар учун эса бунга шубҳа билан қараш тенденциясининг мавжудлиги маълум бўлди.

Юқоридаги расмдан кўриниб турибдики, «ҳаётнинг одиллиги» таянч эътиқоди ҳам кичик ҳудуддаги ўсмирлар катта ҳудуддаги ўсмирларга нисбатан кўпроқ ишонишар экан ($t=2,998$; $p<0,01$). Тошкентлик ўсмирларда бу ҳолатга нисбатан ўз шубҳа гумонлари мавжудлиги қайд қилинди. «Ҳаётнинг бошқарилувчанлиги» таянч эътиқоди бўйича ҳам кичик ҳудуддаги ўсмирларнинг натижалари юқори чикди ($t=7,882$; $p<0,001$). «Тасодифларга ишонч» таянч эътиқодига ҳам бухоролик ўсмирлар кўп ишонишлари маълум бўлди ($t=4,888$; $p<0,001$).

Демак юқоридаги далиллар ўсмирларни қанчалик кичик ҳудудда

яшаса, уларнинг таянч эътиқодлари шунчалик собит бўлишини, аксинча ўсмирлар қанчалик катта ҳудудда яшаса уларнинг эътиқодида суст муносабатлар шаклланиши мумкинлигини намоён қилди. Мазкур ҳолатни катта ҳудудларда ташқи тасирларнинг (интернет, ижтимоий тармоқлар ва ота-оналар назоратининг сустиги) кўплиги омили билан изоҳлаш мумкин.

Мақолада биз томонимиздан ишлаб чиқилган «Ўсмирларни таҳдидлардан хабардорлик даражасини аниқлаш» саволномасида фойдаланилди. Чунончи мазкур 36 та саволдан иборат бўлиб, улар 14 та шкалага ажратилган. Натижалар қуйидаги кўринишга эга бўлди (2-расм).

2-расм. Ўсмирларнинг таҳдидлардан хабардорлик даражаларини ҳудудий фарқларда намоён бўлиши

Тадқиқотлар натижалари бухоролик ва тошкентлик ўсмирларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 июлдаги «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш» тўғрисидаги ПҚ-3160-сон Қарорида келтирилган эл-юрт тақдирига лоқайдлик, миллий қадриятларга нисбатан эътиборсизлик, оилада фарзанд тарбиясига ва оилавий қадриятларга нисбатан эътиборсизлик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик, эрта турмуш қуриш ва оилавий ажримлар, ёшлар орасида жиноятчилик каби ички таҳдидлар ҳамда диний экстремизм, халқаро терроризм, ақидапарастлик, «Оммавий маданият», нарқобизнес, одам савдоси, коррупция ва жиноятчилик каби ташқи таҳдидларини аксарият қисмининг мазмун-моҳияти ва оқибатидан огоҳлик даражалари бири-бирига яқинлиги ва айрим бирларида сезиларли даражадаги ишончли фарқлар мавжудлигини кўрсатди.

Эл юрт тақдирига лоқайдлик таҳдидининг мазмун-моҳиятини тушунмаслик даражаси кичик ҳудудидадаги ўсмирларда юқори эканлиги аниқланди ($t=2,824$; $p<0,01$), эрта турмуш қуриш тушунчасига етарлича таъриф бера олмаслик ҳолати ҳам бухоролик ўсмирларда юқори экан ($t=3,645$; $p<0,001$). «Оммавий маданият» таҳдидининг мазмун-моҳиятини етарлича фарқлай олмасликка дахлдор кўрсаткичларининг Бухоро ҳудудидаги ўсмирларда юқорилиги аниқланди ($t=2,26$; $p<0,05$). Натижалар таҳлили бухоролик ўсмирларнинг тошкентлик ўсмирларга нисбатан маънавий таҳдидлардан етарлича хабардор эмаслигини кўрсатди. Ўсмирларни маънавий таҳдидларни умумий мазмун-моҳияти ва унинг салбий таъсир ҳамда оқибатларидан етарлича хабардор эмаслиги уларда мазкур таҳдидларга нисбатан суст мафкуравий иммунитет шаклланганлигидан даракдир. Ушбу ҳолатни чекка ҳудудларда маънавий-маърифий профилактика ишларини мақсадли ва манзилли олиб борилмаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Биз мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омили бўлган психологик ҳимоя механизмлари орасида ёш, жинс ва ҳудуд кесимида ўзаро боғлиқлик мавжудми ёки йўқлигини ҳам текширдик ва улар қуйидагича корреляцион кўрсаткичларни қайд қилди (2-жадвал).

	Инкор этиш	Сикиб чиқариш	Регрессия	Компенсация	Проекция	Ўрин алмаштириш	Рационализация	Реактив тузилма
Ёши	0,084 (**)	-0,052	-0,027	0,080 (*)	0,029	- 0,117 (**)	- 0,096 (**)	- 0,083 (**)
Жинси	-0,018	0,032	-0,114 (**)	0,032	- 0,119 (**)	- 0,076 (*)	-0,057	-0,062
Ҳудуди	0,018	- 0,202 (**)	-0,023	0,004	0,236 (**)	-0,029	0,051	0,159 (**)
Инкор этиш	1,000	-0,016	-0,001	0,146 (**)	0,149 (**)	- 0,114 (**)	-0,009	0,082(**)
Сикиб чиқариш		1,000	0,292 (**)	0,171 (**)	- 0,063 (*)	0,223 (**)	- 0,103 (**)	-0,033
Регрессия			1,000	0,292 (**)	0,122 (**)	0,483 (**)	0,000	0,218 (**)
Компенсация				1,000	0,085 (**)	0,300 (**)	- 0,018	0,046
Проекция					1,000	- 0,150 (**)	0,192 (**)	0,338 (**)
Ўрин алмаштириш						1,000	0,114 (**)	0,039
Рационализация							1,000	0,181 (**)
Реактив тузилма								1,000

Ёш кўрсаткичлари ва «инкор қилиш» психологик ҳимоя механизми ўртасида ишонч даражасидаги боғлиқлик қонунияти кузатилди ($r=0,084$; $p<0,01$). Ўсмирлар қанча ёш бўлса, инкор қилмаслиги, кўникиши осон экан, ёши улғайгани сайин уларда инкор қилиш ҳолатлари ошиб борар экан, яъни уларда янги ҳолатларга нисбатан табиий ҳимояланиш ҳосил бўлиши маълум бўлди. Ўсмирларнинг ёшлари улғайиши, улардаги «компенсация» психологик ҳимоя механизмини ортиб боришига сабаб бўлишини кўрсатди ($r=0,080$; $p<0,05$). Бу механизм онгли равишда ишлатилади, шунинг учун ҳам ёш ошиши, ақлнинг ўсиши

натижасида етмаётган нарсаларни бошқа ҳолатлардан ундиришга интилиш кузатилиши мумкин. Бироқ натижаларнинг кўрсатишича, ёш кўрсаткичлари «рационализация» психологик ҳимоя механизми билан тескари муносабатни намоён қилди ($r=0,084$; $p<0.01$). Яъни синалувчиларимиз катта бўлганлари сайин эмоцияларини бошқаришни ва омадсизликларни таҳлил қилишга ўрганишар экан. «Ўрин алмаштириш» психологик ҳимоя механизми ва ёш кўрсаткичлари ўртасида ҳам тескари алоқани кузатишимиз мумкин ($r= - 0,117$; $p<0.05$). «Ўрин алмаштириш» психологик ҳимоя механизми маълум бир ҳолат орқали ифодаланади, айнан ёш бўлган синалувчиларда «ўрин алмаштириш» яққолроқ кўриниши маълум бўлди, ёши катта бўлиши билан «ўрин алмаштириш» психологик ҳимоя ҳолатлари камроқ намоён бўлишини кўрсатди. «Реактив тузилма» психологик ҳимоя механизми ҳам ёш кўрсаткичлари билан тескари алоқага киришиши аниқланди ($r= - 0,083$; $p<0.05$). Ўсмирларнинг ёши қанчалик кичик бўлса, уларнинг таъсирга тушишлари осон бўлар экан.

Психологик ҳимоя механизмларининг кўрсаткичлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кузатганимизда, қуйидаги ҳолатлар аниқланди. Ўсмирларда «инкор қилиш» психологик ҳимоя механизми ошса, «компенсация» психологик ҳимоя механизми ҳам ошиб боради. Яъни ўсмирларда низоли вазиятларда «инкор қилиш» психологик ҳимоя механизми реал ёки ҳаётий камчиликларни онгсиз тарзда бартараф этиш услубига ва етишмаётган жиҳатларни бошқа нарса билан ўрнини тўлдириш ҳолатига ўтади. «Ўрин алмаштириш» психологик ҳимоя механизми ва «инкор этиш» психологик ҳимоя механизми орасида тескари муносабатга киришиши қайд қилинди ($r = - 0,114$; $p<0.01$). «Инкор қилиш» психологик ҳимоя механизми кучайгани сайин маълум бир ҳолатларда «ўрин алмаштириш» психологик ҳимоя механизми пасайиб боришини намоён қилди. Ўсмирларда «сиқиб чиқариш» психологик ҳимоя механизми ошгани сайин «регрессия» психологик ҳимоя механизми ҳам ошиб боришини кўрсатди ($r=0,292$; $p<0.05$). «Сиқиб чиқариш» психологик ҳимоя механизми асосан ўзини идрок қилиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, ўсмирларни қандайдир таъсир остида қолиш ҳолатини билдиради ва шундай вазиятларда ўсмирлар аввалги ва етишмаган (болаликдаги) хоҳиш ва ҳаракатларни қониқиш шаклига қайтишни исташади.

Ўсмирлар орасида ижтимоий-психологик тренинглари дастурни ўтказилганидан сўнг уларнинг мафкуравий иммунитет шаклланиш жараёнида сезиларли ижобий ўзгаришлар содир бўлди (3-жадвал).

Аҳолининг таҳдидлардан ҳабардолик даражаларини баҳолаш
сўровномасининг ижтимоий-психологик тренинг дастуридан
олдинги ва кейинги ҳолатидаги фарқлар (n=62)

Шкалалар	Тренингдан олдинги	Тренингдан кейинги	t	Ишонч даражаси
Мафкуравий иммунитет тушунчасини билиши	3,1290	3,8387	3,301	0,001
Мафкуравий иммунитет шаклланганлиги	3,4194	3,9677	3,140	0,003
Мафкуравий иммунитет шакллантиришга муносабати	3,4194	3,9355	-2,026	0,047
Мафкуравий иммунитет шакллантиришда психологик билимларнинг ўрни	3,7742	3,3871	2,754	0,008

Мафкуравий иммунитетнинг шаклланганлиги ҳам коррекцион дастурдан сўнг ошганлигини кузатишимиз мумкин ($t = - 3,140$; $p < 0.01$). Мафкуравий иммунитетни шаклланишга муносабат ҳам ижобий томонга ўзгарганлигини кузатишимиз мумкин ($t = - 2,026$; $p < 0.05$). Мафкуравий иммунитет шакллантиришда психологик билимларнинг ўрнида ($t = - 2,754$; $p < 0.01$) ҳам ижобий томонга ўзгаришлар бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Олиб борилган назарий ҳамда эмпирик таҳлиллар ўсмирларда мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик омиллари кўрсаткичларига муаллиф томонидан тақдим этилган ижтимоий-психологик тренинг дастури орқали адекват баҳо бериш мумкинлигини кўрсатди.

Мавзу юзасидан ўрганилган назарий ва амалий таҳлиллар қуйидагича илмий янгиликларни илгари суриш имконини берди. Жумладан,

ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланиши ва ривожланишига ижобий таъсир этувчи «ижобий тақлид», «ижобий мотивация», «ўзини-ўзи назорат қилиш», «ўзини-ўзи баҳолаш» каби ижтимоий-психологик хусусиятлари аниқланганлиги;

мафкуравий иммунитетнинг «ахборотни саралаш», «салбий ахборотга нисбатан ҳимоя», «бузғунчи ахборотга қарши кураш» ва «ўзини-ўзи бошқариш» сингари етакчи ижтимоий-психологик сифатлари аниқланганлиги;

ёшларда мафкуравий иммунитет барқарорлигини таъминловчи эътиқоднинг «яхшиликка ишонч», «мен»нинг қадр-қимматига ишонч, «ўзини бошқаришга ишонч», «ҳаётнинг одиллигига ишонч» таянч мезонлари аниқланганлиги;

мафкуравий иммунитет барқарорлик ва беқарорлик даражаларини баҳолашнинг мотивацион, когнитив ва хулқ-атвор компонентлари ишлаб чиқилган.

Хулоса ва таклифлар. Ёшларда ички ва ташқи таҳдидларга нисбатан

мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг психологик омиллари мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги хулосалар тақдим этилади:

- ёшларда мафкуравий иммунитетни ривожлантиришда психологик ҳимоя механизмлари ва таянч эътиқодлар каби психологик омилларни шаклланганлик даражаларини ҳам инobatга олиш мақсадга мувофиқ;

- ўсмирларнинг интернал ёки экстернал назорат локусига эга бўлишлари уларни мафкуравий иммунитет шаклланиш жараёнига таъсир кўрсатмайди;

- таянч эътиқодларнинг шаклланишига ёшларнинг кичик ёки катта ҳудудда яшаётганлиги ҳам таъсир кўрсатиши аниқланди. Ёшлар қанчалик кичик ҳудудда яшасалар уларнинг таянч эътиқодлари шунчалик собит бўлиши мумкин экан. Мазкур жараённи катта ҳудудларда яшовчи ўсмирларнинг таянч эътиқодлари ва қадриятлар тизимига ташқи таъсирларнинг кўплиги билан изоҳлаш мумкин;

- мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришда ижтимоий-психологик тренинг дастурларини қўлланилиши ёшларда вайронкор ғоя ва бузғунчи мафкураларнинг мазмун-моҳиятини тушуниш ва англаш жараёнини осон кечишини таъминлайди;

- ёшларда ички ва ташқи таҳдид ҳамда ахборот хуружларида «ахборотни саралаш», «ҳимояланиш», «қарши кураш» ва «бошқариш» каби психологик функцияларни ривожлантириш улардаги мафкуравий иммунитет тизимини мустаҳкамлашдаги асосий омил бўлиб ҳисобланади.

Олиб борилган тадқиқот натижалари асосида мактаб психологлари, маънавият ва маърифат тизими ходимлари ҳамда профилактика назирларига қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

- мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришда психологик ҳимоя механизмлари ва таянч эътиқодлар каби психологик омилларни шаклланганлик даражаларини ҳам инobatга олиш мақсадга мувофиқ;

- ўсмирларда ички ва ташқи таҳдид ҳамда ахборот хуружларида «ахборотни саралаш», «ҳимояланиш», «қарши кураш», ва «бошқариш» каби психологик функцияларни ривожлантириш улардаги мафкуравий иммунитет тизимини мустаҳкамлашдаги асосий омил бўлиб хизмат қилиш тамойилини инobatга олиш;

- ўсмирларда ички ва ташқи таҳдидларга чалиниш ҳолатларини ўз вақтида олдини олиш мақсадида таълим муассасаларида «Ўсмирларнинг таҳдидлардан хабардорлик даражасини баҳолаш» ва «Таҳдидлар нарвони» каби ижтимоий-психологик сўровномаларни мунтазам ўтказиб бориш;

- ўсмирларда мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга уларнинг ижтимоийлашув жараёни, оилавий муҳити, оилавий қадриятлари, ижтимоий гуруҳлардаги ўрни ва ролини ўрганиш;

- жинойт содир қилган ўсмирлар орасида мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантириш профилактика ишларида, кўпроқ самара беради уларнинг ёши билан боғлиқ психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда ёндашиш;

- жинойтга мойилиги бор ёки ҳуқуқбузарликни содир этган ўсмирлар билан олиб бориладиган мафкуравий иммунитет профилактикаси жамоавий эмас, балким индивидуал тарзда ташкил этилиши кўпроқ самара беради;

- мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган маънавий-маърифий тадбирлар ва маънавий-психологик профилактика ишларида психологиядаги «Вертер қонуни» омилини инобатга олиш зарур;

- соҳа вакиллари учун мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантириш ишларида «Мафкуравий жараёнлар харитаси» методикасидан фойдаланиш, ҳудудларда ўсмирлар онгига салбий таъсир кўрсатаётган ички ва ташқи таҳдидларнинг тури, мақсади, мазмуни ва таъсир кучини аниқлаш, ҳамда мафкуравий жараёнларнинг мунтазам мониторингини амалга ошириш орқали ўзгараётган тенденцияларни кузатиб боришни ҳамда мазкур иллатларни бартараф этишда мақсадли ва манзилли маънавий-психологик профилактикани жорий этиш имконият яратади;

- мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган тадбирларни ташкил этишда муаллиф томонидан ишлаб чиқилган, Республика Маънавият ва маърифат маркази томонидан чоп этилган «Ёшларда мафкуравий иммунитет шаклланишининг психологик механизмлари» ва «Ёшларда барқарор мафкуравий иммунитет шакллантиришнинг педагогик-психологик тренинглари» қўлланмаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ;

- мафкуравий иммунитет шакллантириш ва ривожлантиришда ижтимоий-психологик тренинг дастурларини қўлланилиши ўсмирларда вайронкор ғоя ва бузғунчи мафкураларнинг мазмун-моҳиятини тушуниш ва англаш жараёнини осон кечишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 июлдаги

«Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани янги bosқичга кўтариш тўғрисида»ги ПҚ-3160-сонли Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 майдаги «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4307-сон Қарорлари.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ёшлар сиёсати, таълим, маданият ва спорт масалари ахборот-таҳлил департаментининг 2016 йил 14 январдаги 9-сонли баёни.

5. Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт. Тошкент: Маънавият, 2009. – 480 б.

6. Жўраев Н. Ўзбекистонда янгиланишлар концепциясининг яратилиши, эволюцияси ва амалиётда қўлланилиши: Сиёсий. фан. док. дис... Автореф. – Т., 2001. – 54 б.

7. Ачилдиев А.С. Проблема взаимодействия национального самосознания и национальной культуры: Автореф...канд.филос.наук. – Т., 1994. – 22 с.

8. Ғаниев А. Ғарб оламидаги ахлоқий муаммолар. – Тошкент: Ворис, 2007. – 32 б./ Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 80 б.

9. Убайдуллаев У. Халқаро терроризм: тарихи ва замонавий муаммолари. – Тошкент: Университет, 2009. – 143 б.

10. Ташанов А «Вайронкор ғоялар ва бузғунчи мафкуралар» . Т.: «Турон замин зиё» нашриёти. 2015.-Б.400.

11. Давлетшин М.Г., Абдурахмонов Ф.Р. Қадимги Шарқ мамлакатларида психологик фикр тараққиёти. – Т.: 1995. – Б.26.

12. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. – Т.: «Ўқитувчи», 1990. –Б. 184.

13. Қодиров Б.Р. Истеъдодли болалар ва уларни танлаш методикаси. Т., 1992.- Б. 326.

14. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. Университет ва педагогика олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. – Т.: «Ўқитувчи», 1994.–Б. 98 .

15. Баротов Ш.Р, Мухторов Э.М. «Ўсмирларда ўзини-ўзи психологик муҳофаза қилиш ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришнинг илмий-амалий асослари» Монография - Т.: «Фан» 2008. – Б.118.

16. http://www.itu.int/net/pressoffice/press_releases/2016/pdf/30-ru.pdf (International Telecommunication Union).

17. <http://www.statista.com/> (The Statistics Portal).